

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ALİYƏ ƏBÜLFƏZ qızı MUSAYEVA
PROFESSOR YUSİF SEYİDOVUN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ
(ƏDƏBİ DİL MƏSƏLƏLƏRİ)

5706.01--Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2018

İş AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir

ELMİ RƏHBƏR: Filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor **Akif Kazım oğlu İmanlı**

**RƏSMİ
OPPONENTLƏR:** AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
üzrə elmlər doktoru, professor
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Arifə Əziz qızı Zeynalova**

**APARICI TƏŞKİLAT: Bakı Dövlət Universiteti “Azərbaycan
dilçiliyi” kafedrası**

Müdafə 22 sentyabr 2018 - ci il tarixdə, saat 11⁰⁰ - da Naxçıvan Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərən FD. 02.121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

ÜNVAN: AZ7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərçiyi, Əsas bina, I mərtəbə, Böyük Akt zalı

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 25 iyul 2018- ci ildə göndərilmişdir.

FD. 02.121 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi:

dos. **İ.Z.Cəfərov**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dili tarixən türk dilləri ailəsində xüsusi mövqeyə malikdir. Xalqımız ikinci dəfə dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra dilimizin əhatə dairəsi daha da genişlənmiş, Azərbaycan dili gerçək dövlət dili statusuna qovuşmuş, bu dilə dövlət qayğısı artmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, "...İndi Azərbaycan dilininin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır"¹. Bu dilin inkişafında müxtəlif tarixi mərhələlərdə və çağdaş dövrümüzdə söz sənətkarlarının xidməti ilə yanaşı, dilçi alimlərin də böyük rolu vardır.

Ədəbi dilimizin inkişafında söz ustalarının, şair və yazıçıların böyük əməyi olsa da, yazıçı və dil problemi rus dilçiliyində geniş şəkildə tədqiq olunduğu halda, bizdə bu məsələ XX əsrin 70-ci illərində öz həllini tapmamışdır. Əslində Azərbaycan dilçiliyində ədəbi simaların dilə münasibətini üzə çıxaran tədqiqatların aparılması zəruridir və bu prosesdə əməyi olanlar, yəni bir tərəfdən, söz ustalarının özəlliklərini müəyyən-ləşdirənlər, digər tərəfdən, onların ədəbi dilimizdəki xidmətini aydınlaşdı-ranlar yüksək dəyərləndirilməyə layiqdirlər. Belə alimlərdən biri də sadəliyi və sadə olduğu qədər dərin zəkası, düşüncə qabiliyyəti, elmi məhsuldarlığı və mükəmməl şəxsiyyəti ilə yaddaşlarda yaşayan tənqidçi, ədəbiyyatşünas, 1965-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Azərbaycan Dövlət Mükafatı laureatı, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi Yusif Mirəhməd oğlu Seyidovdur. O, Azərbaycan dilçiliyi elminin inkişafında müstəsna xidmətləri olan dilçilərdəndir.

Dilçilik elmində bir sıra problemlərin araşdırılması ilə bağlı professor Yusif Seyidovun yaradıcılığı kifayət qədər material verə bilər. Azərbaycan dilçiliyində xüsusi bir mərhələ təşkil edən professor Yusif Seyidovun elmi yaradıcılığı haqqında indiyə qədər bəzi məqalələr yazılmış, bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır². Lakin Azərbaycan xalqının korifey

¹ Y.Seyidov. Əsərləri, 15 cildə, X c. Bakı: Çapaşoğlu, 2011, s. 3

² İ.Həbibbəyli. Böyük elmə bəxş edilmiş ömür // Ulduz ömürlü insan. Bakı: Elm və təhsil, 2017, s. 121-131; N.Cəfərov. Keçmiş günlərin dastanı. Bakı: Xan, 2016, s. 123-127; M.Nağısoylu. Y.Seyidov-dilçilik elmimizin parlaq siması, gözəl və səmimi insan // Ulduz ömürlü insan. Bakı: Elm və təhsil, 2017, s.177-179; A.Babayev. Dilçiliyimizin məbədi. Bakı: Bakı Universiteti, 2002, s. 254-256; Ə.Rəcəbli. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007, s. 269-277

dilçilərindən olan bu böyük şəxsiyyətin elmi yaradıcılığı sistemli və hərtərəfli şəkildə araşdırmaya cəlb edilməmişdir. Dissertasiyanın bu mövzuya həsr edilməsi onun aktuallığını göstərir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Dissertasiyanın obyektini Azərbaycan dilçiliyi tarixi, predmeti isə professor Yusif Seyidovun elmi-nəzəri yaradıcılıq materiallarıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi professor Yusif Seyidovun elmi-nəzəri yaradıcılığını və ədəbi dil istiqamətindəki əsərlərini tədqiq etməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

- Professor Yusif Seyidovun həyat və yaradıcılığını sistemli şəkildə araşdırmaq;
- XII-XIX əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ilə bağlı professor Yusif Seyidovun araşdırmalarını təhlil etmək, alimin eynixarakterli əsərlərinin ideya-məzmun və dil özəlliklərini üzə çıxarmaq;
- Professor Y.Seyidovun XX əsr Azərbaycan ədəbi dili ilə bağlı tədqiqatlarını sistemləşdirmək;
- Professor Yusif Seyidovun Azərbaycan ədəbi dili tarixi ilə bağlı elmi-nəzəri fikirlərinin sistemli şəkildə araşdırılması;
- Azərbaycan dilçiliyi tarixində professor Yusif Seyidovun yeri və rolunun aydınlaşdırılması;
- Əməkdar elm xadimi Yusif Seyidovun yaradıcılıq istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Professor Yusif Seyidovun elmi-nəzəri yaradıcılığında xüsusi rol oynayan ədəbi dil məsələlərini elmi-nəzəri təhlilə cəlb etmək;
- Professor Yusif Seyidovun elmi yeniliklərini müəyyənləşdirib sistemləşdirmək;
- Professor Yusif Seyidovun elmi üslubunda özünəməxsusluğu təmin edən xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq və s.

İşin elmi yeniliyi. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin öyrənilməsi istiqamətində bir sıra işlər görülmüş, maraqlı və sanballı əsərlər çap olunmuşdur. Bu sahədə Ə.Dəmirçizadə, S.Əlizadə, T.Hacıyev, N.Xudiyev və digər araşdırmaçılar xüsusi səylər göstərmişlər. Həmin aspektdə tədqiqat aparən dilçi alimlərdən biri də Y.M.Seyidovdur. Onun elmi irsi ədəbi dilimizin çoxsaylı problemlərinin həllini göstərən nəzəri materiallarla zəngindir. Bu mənada, alimin yaradıcılığının tədqiqata cəlb edilməsi Azərbaycan dilçilik elmi qarşısında duran məsələlərdəndir. İlk dəfədir ki, alimin elmi-nəzəri irsi sistemli araşdırmaya cəlb edilir.

Tədqiqatın metod və üsulları. Araşdırma zamanı təsviri, müqayisəli, müqayisəli-tutuşdurma və müqayisəli qarşılaşdırma, elmi-nəzəri təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Bəzi məsələlərin izahı zamanı kontekstual, distribütiv, deskriptiv, struktur və tipoloji təhlil üsullarından da istifadə edilmişdir.

İşin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dilçilik tarixi ilə əlaqəli elmi-nəzəri məlumatların zənginləşməsinə kömək edir.

Azərbaycan dilçilik tarixi ilə bağlı yazılacaq dərslik, dərs vəsaiti və nəzəri ədəbiyyatlarda, ali məktəblərin filoloji istiqamətdə olan fakültələrində bir sıra əsas və seçmə fənlərin (nitq mədəniyyəti və üslubiyat, ədəbi dil, dillərin müqayisəli təhlili və s.) tədrisində dissertasiyanın nəticələrindən istifadə etmək olar. Bu, araşdırmanın praktik əhəmiyyətini göstərir.

İşin aprobasiyası: Dissertasiyanın mövzusu AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin iclasında (yanvar 2014) təsdiq olunmuş və Azərbaycan Azərbaycan Respublika Elmi Tədqiqatlarının Təşkili və Əlaqələndirmə Şurası Dilçilik üzrə Problem Şurasının 29 aprel 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə (protokol № 14) qeydə alınmışdır. Tədqiqat işi AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir. İşin materialları İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun müvafiq şöbələrində və Naxçıvan Dövlət Universitetinin müvafiq kafedralarında, eləcə də elmi seminarlarda, həmçinin “Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans”da (“Heydər Əliyevin milli dil siyasəti prof. Y.Seyidovun araşdırmalarında”) müzakirə edilmişdir. Dissertasiya işinin əsas müddəaları, nəticələri, ayrı-ayrı məcmuələrdə, beynəlxalq konfrans materialları toplusunda çap olunmuşdur. Ümumilikdə çap olunmuş 11 məqalə (biri konfrans materialı, 1-i xarici nəşr olmaqla) dissertasiyanın məzmununu tam əks etdirir.

İşin quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi göstərilmiş, işin metod və üsulları diqqətə çəkilmiş, tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, aprobasiyası, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Professor Yusif Seyidovun həyat və yaradıcılığının ümumi mənzərəsi**” adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. ”**1.1. Professor Yusif Seyidovun həyatı**” yarımfəsildə qeyd olunur ki, Azərbaycan dilçiliyi elminin tanınmış nümayəndələrindən biri olan professor Yusif Seyidov çoxcəhətli yaradıcılığa malik elm adamlarındandır. Onun elmi yaradıcılığı dilçiliyin müxtəlif problemlərinin həllini verən fikir və mülahizələrlə zəngindir. Dilçiliyin elə bir ciddi problemi olmamışdır ki, elmi fəaliyyətinin ilk illərindən başlayaraq elmin dərinliklərinə nüfuz edən alimin diqqətindən kənar qalsın. Bu mənada, onun bütün yaradıcılığı səciyyəvidir.

Professor Yusif Seyidov 1929-cu il mayın 2-də Naxçıvan MR Şərur rayonunun Yengicə kəndində anadan olub. 1944-cü ildə Yengicə kənd orta məktəbini bitirib. Onun oxuduğu məktəb o zaman rayon ərazisində yeganə orta məktəb olmuşdur. Bu məktəb Azərbaycan xalqının Y.Seyidov kimi mükəmməl dilçi alimini yetişdirmişdir. Böyük tərbiyəçi, gözəl ata, vəfalı həyat yoldaşı olan professor Y.Seyidov, özü dediyi kimi, məktəbə, müəllimə, dərs kitablarına heç vaxt laqeyd olmamış, həyat yollarında cəsarətlə addımlamışdır.

Professor Yusif Seyidov 1944-1946-cı illərdə ikiillik Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda təhsilini davam etdirib. Bir il Şərur rayon orta məktəbində müəllim işlədikdən sonra 1947-1952-ci illərdə indiki Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində təhsil alıb. Dilçilik ixtisası üzrə aspiranturada saxlanılaraq 1952-1955-ci illərdə burada təhsil alıb. 1956-cı ildə “Müasir Azərbaycan dilində feili bağlama tərkibləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib. Alim 1956-1967-ci illərdə həmin ali təhsil ocağının “Ümumi dilçilik” kafedrasında müəllim, baş müəllim, dosent vəzifələrində işləmiş, 1967-ci ildən ömrünün sonuna qədər həmin universitetin (sonralar Bakı Dövlət Universiteti) professoru olmuşdur. 1965-ci ildə “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Həmin ildə Bakı Dövlət Universitetində “Azərbaycan dili və onunun tədrisi metodikası” kafedrasının əsası qoyulmuşdur. Professor Y.Seyidov kafedranın əsası qoyulduğu ilk gündən ömrünün sonuna qədər həmin kafedraya rəhbərlik etmişdir. 60 ildən çox pedaqoji və elmi-tədqiqat işi ilə ardıcıl məşğul olan tanınmış dilçi alim Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi, Prezident təqaüdçüsü kimi yüksək təltiflərə layiq görülmüşdür. Yusif müəllim tədrisdə və kadr hazırlığında uğurlarına görə Təhsil Nazirliyinin, rektorluğun Fəxri fərmanları ilə təltif olunmuşdur.

Professor Y.Seyidov dilçiliyin nəzəri və tətbiqi problemlərinə həsr edilmiş 200-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 30-dan çox kitabın (monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitlərinin) müəllifidir. Görkəmli dilçi 1974-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. 2008-2009-cu illərdə onun iki ali məktəb dərslisi, iki monoqrafiyası çap olunmuş, Rəsul Rza adına beynəlxalq mükafata layiq görülmüş, elmi uğurlarına görə BDU- da "İlin alimi" adını almışdır.

Dilə dair əsərlərinin fəlsəfi yönümü və nəzəri istiqaməti olmaqla bərabər, professor Y.Seyidovun dilçiliyin sırf nəzəri problemlərinə aid əsərləri də var: «Dilin daxili inkişaf qanunları haqqında», «Dilçilikdə söz birləşməsi problemi», «Что такое синтагма, чем она отличается от словосочетания?» və s. Y.M.Seyidov müntəzəm olaraq, yazıçı və dil problemi ilə məşğul olub, VII əsrdən 1990-cı illərə qədər Azərbaycan yazıçılarının dil haqqında mülahizələrinin elmi tədqiqini verən altı sanballı monografiya çap etdirmişdir. Alim ədəbi-bədii dilə, ədəbiyyata aid onlarla məqalənin müəllifidir. Bunların bir qismi onun «Ədəbi tənqid və bədii dil» kitabında toplanmışdır.

Görkəmli pedaqoq, əməkdar elm xadimi Yusif Mirəhməd oğlu Seyidov 18 noyabr 2013-cü ildə vəfat etmişdir.

I fəslin “Professor Yusif **Seyidovun yaradıcılığ**” adlı ikinci yarım fəslə iki bəndə ayrılır. “**Professor Yusif Seyidovun 1980-ci illərə qədərki yaradıcılığı**” adlı birinci yarım başlıqda prof.Y.Seyidovun çoxcəhətli elmi yaradıcılığından bəhs olunur. Qeyd edilir ki, o, görkəmli azərbaycanşünas türkoloqlardan biridir. Yaradıcılığının birinci dövründə o, daha çox Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Azərbaycan qrammatikasında ilk dəfə feilin təsriflənməyən formalarının elmi mahiyyətini izah etmiş, o zamana qədər budaq cümlələrlə eyniləşdirilən tərkiblərin qrammatik mövqeyinə aydınlıq gətirmişdir. Azərbaycan qrammatikasında sintaktik əlaqələrin geniş və hərtərəfli tədqiqini də prof.Y.Seyidov həyata keçirmişdir.

Alimin 1956-cı ildə nəşr etdirdiyi “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər”(sonralar alim bu silsiləyə “Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr” bəhsini də əlavə etmişdir) əsəri dilimizin sintaksisinin öyrənilməsində xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. Professor Yusif Seyidov ilk dəfə tək cə Azərbaycan dilçiliyinə deyil, ümumən türkologiyaya əlavə söz və əlavə cümlə anlayışı gətirmiş, bu sintaktik kateqoriyaların nəzəri əsaslarını müəyyən etmiş və konkret şəkildə Azərbaycan dilində onların təzahür formalarını müəyyənləşdirmişdir.

Alimin namizədlik və doktorluq dissertasiyaları da bilavasitə sintaksis problemlərinə həsr olunmuşdur. O, eyni zamanda 1972-ci ildə nəşr olunan və Dövlət mükafatına layiq görülmüş “Müasir Azərbaycan dili” (sintaksis) monoqrafiya-dərsliyinin də əsas müəlliflərindən biridir.

Bu əsərlərdə birinci dəfə olaraq feili tərkiblərin qrammatik mahiyyətini açılmış, tərkiblərlə budaq cümlələrin eyniləşdirilməsinin obyektiv və subyektiv səbəbləri, fəlsəfi əsasları elmi şəkildə müəyyən edilmiş və bu, nəticə etibarilə cümlə ilə fikri, dil ilə təfəkkürü, forma ilə məzmunu eyniləşdirmək kimi qiymətləndirilmişdir. Professor Yusif Seyidov türkologiyada tərkib və budaq cümlə məsələsində üç mövqeyin olduğunu müəyyənləşdirmiş və bu bölgü sonralar mürəkkəb cümlə və tərkiblər haqqında yazılan əsərlərin, demək olar ki, hamısında qeyd-şərtsiz təkrar edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik əlaqələrin elmi əsaslarla geniş tədqiqi professor Y.Seyidovun adı ilə bağlıdır. O, türkologiyada ilk dəfə olaraq tabesizlik və tabelilik əlaqələrinin bütün sintaktik vahidlər üzrə (söz birləşmələrindən mürəkkəb cümləyə qədər) təzahür hallarını müəyyən etmiş, bu sahədə bir sıra yeni elmi fikirlər irəli sürmüşdür. “Bu qəbildən olan ciddi elmi- nəzəri qənaətlər, ilk növbədə, Azərbaycan dilçilik elmini və ümumən türkologiyanı yeni elmi müddəalarla zənginləşdirmişdir”.¹

I fəslin ikinci yarım fəslinin ikinci bəndi “**Professor Yusif Seyidovun 1980-ci illərdən sonrakı yaradıcılığı**” adlanır. Bu dövr həm qrammatika məsələlərinin tədqiqi, həm də yazıçı və dil probleminin öyrənilməsi ilə əlamətdardır. Bu baxımdan görkəmli alimin “Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (Bakı Universiteti nəşri, 2000) və “Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri” (Bakı Universiteti nəşri, 2008) əsərləri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Monoqrafik dərs vəsaiti adlandırdığı “Morfologiya” əsəri ilə müəllif çoxillik təcrübə və müşahidələri əsasında qrammatikanın bu mühüm bəhsinin elmi və nəzəri təhlilini verməyə təşəbbüs göstərmiş və biz deyərdik ki, məqsədinə də nail olmuşdur. Müəllif bir vaxtlar fonetika bəhsinin, eləcə də leksikologiya bəhsinin morfologiyaya daxil edilməsinin yanlış olduğunu faktlarla əsaslandırmışdır. Məlumdur ki, morfologiyanın tədqiqat obyektini sözün morfoloji quruluşundan ibarətdir. Sözün morfoloji quruluşu şəkilçi və nitq hissələrini əhatə edir. Müəllif nitq hissələrinin təsnifi problemi üzərində

¹ İ.Həbibbəyli. Böyük elmə bəxş edilmiş ömür // Ulduz ömürlü insan. Bakı: Elm və təhsil, 2017, s. 122

geniş dayanır və bu problemin nəzəri əsaslarını müəyyən edir. Eyni zamanda nitq hissələrinin üç qrupa bölünməsinə də elmi cəhətdən əsassız hal hesab edir və fikrini faktlarla əsdaslandıraraq bu qənaətə gəlir ki, nitq hissələri iki qrupa ayrılmalıdır. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri” əsərində isə həm morfolojiya, həm sintikasisin tədqiqi tarixi araşdırılır. Burada problemin öyrənilmə səviyyəsi nəzərdən keçirilir, mövzu ilə bağlı əsərlərin müsbət və mənfi cəhətləri konkret faktlarla göstərilir, eyni zamanda bu sahədə qarşıda duran vəzifələr sərf-nəzər edilir.

1985-ci ildə çap olunan üç müəllifli “Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis)” kitabının müəlliflərindən biri prof. Y.Seyidov olmuşdur. Onun cümlə mövzusu ilə bağlı araşdırmasının nəticələri kitabın 82-113 və 272-276-cı səhifələrində əks olunmuşdur.

Alimin cümlə mövzusunə nəzəri yanaşması bir yanlış ənənənin düzgün həllini həyata keçirməyə imkan yaradır. Belə ki, 1950-ci illərdə belə bir fikir ortaya atılmışdır ki, neçə sözdən ibarət olmasından asılı olmayaraq, feili tərkiblər bir cümlə üzvü kimi təhlil edilsin. Halbuki bu fikrin heç bir elmi əsası yox idi. Prof. Y.Seyidov cümlə üzvü haqqında nəzəri fikrə əsaslanaraq, bu, tərkiblərin “tərkibidir”- deyə bütöv halda bir cümlə üzvü kimi götürülməsinin yalnız olduğunu müəyyənləşdirdi.

Bu dövrdə professor Y.Seyidov XX əsrin görkəmli Azərbaycan dilçilərindən M.Şirəliyev, S.Cəfərov, M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadənin elmi yaradıcılığı haqqında sanballı məqalələr yazmışdır. O, “**Muxtar Hüseynzadə**” məqaləsində M.Hüseynzadə haqqında isti ürəklə və coşğunluqla, emosionallıqla danışır və onun dedikləri bu böyük alimi tanımaqda ən gözəl ifadə vasitəsi kimi səslənir: “Bizə “Müasir Azərbaycan dili” fənnindən dərs deyirdi. O, bununla yaşayırdı. Bizə elə gəlirdi ki, isim, sifət, mübtədə, xəbər onun üçün adi qrammatik kateqoriyalar deyil, beynində canlı obrazlara çevrilən məfhumlardır, onun üçün doğma anlayışlardır. Elə bilirdik ki, dərsimizdə nə varsa, kitabın-dəftərin, elmin deyil, Muxtar müəllimin özününküdür: onlara toxunmaq olmaz, onları qarışıq salmaq olmaz”¹.

Bu dövrdə alim qrammatika məsələləri ilə yanaşı, dilçiliyimizdə tamamilə yeni sahə olan yazıçı və dil probleminin tədqiqi ilə məşğul olmağa başlayır. Professor Yusif Seyidov yazıçı və dil problemi ilə bilavasitə bağlı olan ümumiləşdirici bir əsər də qələmə almışdır. Alimin “Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqi tarixinə bir nəzər” adlı tədqiqat əsəri

¹ Y.Seyidov. Əsərləri, 15 cildə, II c. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, s.138

Azərbaycan ədəbi dili məsələlərinə aid olan ən sanballı elmi-nəzəri araşdırma kimi diqqəti cəlb edir. Təxminən 160 səhifədən ibarət olan bu tədqiqat işində alim Azərbaycan ədəbi dili tarixi elminin yaranması və inkişafı məsələlərini geniş ümumiləşdirmələr apararaq tədqiq etmişdir. Alim bu elm sahəsinin əsas nümayəndəsi kimi Ə.Dəmirçizadənin tədqiqatlarına xüsusi yer ayırmışdır. Çünki Azərbaycan ədəbi dili tarixini ilk dövrləşdirənlərdən, onun elmi prinsiplərini işləyib hazırlayanlardan biri prof. Ə.Dəmirçizadə olmuşdur. O, “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabında (1979) dövrləşdirmənin meyarını verir və bu əsasda yeni dövrləşdirmə təklif edir.

Alim Ə.Dəmirçizadədən sonra bu elm sahəsinin davamçıları – T.Hacıyev, M.Cahangirov, H.Mirzəzadə, N.Cəfərov, N.Xudiyev, S.Əlizadə, E.Əlibəyzadə və başqalarının da elmi irsini araşdırmış, həmin araşdırmaların bu elm sahəsinin inkişafı tarixində yerini müəyyənləşdirmişdir.

Bu dövrdə alimin yazıçı və dil probleminə aid daha sanballı əsərləri meydana çıxmışdır: “Yazıçı və dil”, “Sözün şöhrəti”, “Sözün qüdrəti”, “Sözün hikməti”, “Şairin fikir dünyası”, “Şairin dərdi”, “Ədəbi tənqid və bədii dil”, “Nəsiminin dili”, “Mir Cəlal-100. Ədəbi-bədii dil problemi”, “Xalq yazıçısı Elçin”, “Akademik İsa Həbibbəyli” kimi monoqrafiyalar bu silsilədən qələmə alınmış qiymətli tədqiqat əsərlərindən bir neçəsidir.

Dissertasiyanın II fəslı **“Professor Yusif Seyidov və XI-XIX əsrlər ədəbiyyatımızda Azərbaycan ədəbi dili məsələləri”** adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, prof. Y.Seyidov Azərbaycanın yeganə filoloq alimidir ki, yazıçı və dil problemini qədim dövrlərdən XX əsrin sonuna, müstəqillik dövrünə qədər sistemli şəkildə tədqiq etmişdir. XI-XIX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında dil məsələri alimin aşağıdakı əsərlərində ətraflı şəkildə tədqiq olunmuşdur: 1. “Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında”. 2. “Nəsiminin dili”. 3. “Yazıçı və dil”.

Bu fəsil iki yarımfəslə ayrılır. I yarımfəsil “Professor Yusif Seyidov və XI-XV yüzilliklər Azərbaycan ədəbi dili məsələləri” adlanır. Burada “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Dastani-Əhməd hərami” əsərlərində, Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, M.Əvhədi, Arif Ərdəbili və İ.Nəsimi poeziyasında bədii dil məsələləri araşdırılır. Bu dövrə aid “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə yanaşı, İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında dil məsələləri daha geniş şəkildə təhlil edilir. Təsadüfi deyildir ki, Y.Seyidov “Nəsimi dili” adlı sanballı bir monoqrafiya da nəşr etdirmişdir. Əsərin “Nəsiminin əsərləri Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin

tarixi abidəsi kimi” bölməsində Y.Seyidov şairin dilini müxtəlif yönərdə incələməkdən başqa, feili tərkiblərdən danışıraq diqqəti mühüm bir məqama çəkir: “Bu tərkiblər şairin şeirlərinin dilində öz qrammatik ekvivalentlərini (budaq cümlələri) inkar etmir. Nəsiminin dili bu cəhətdən də tədqiq oluna bilər. Burada budaq cümlələrin ayrı-ayrı növləri forma və əlaqələnmə qaydalarının kamilliyi və müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir”¹. Beləliklə, Y.Seyidov Nəsiminin dili ilə bağlı yeni araşdırmalara istiqamət vermişdir.

Y.Seyidov İ.Nəsiminin dildə adı faktlar kimi görünən sintaktik vahidlərindən hələ XIV yüzillikdə ədəbi dilimizin bugünkü tələbləri səviyyəsində işlətmə qabiliyyətindən danışır, bu baxımdan, sual cümlələrinin indi bizə məlum olan bütün formalarından istifadəni mühüm üslub keyfiyyəti hesab edir: “Sual cümlələrinin cavab almaq məqsədi ilə deyil, nə isə demək məqamında işlədilməsi, nəqli cümlələrin emosional ekvivalenti kimi istifadə edilməsi ədəbi dilin, xüsusən, onun bədii üslubunun inkişafı ilə bağlıdır”². Y.Seyidovun Nəsimi dilini morfoloqiyası ilə də yüksək inkişaf mərhələsində olan mükəmməl ədəbi dil kimi dəyərləndirməsində əsas məsələ sözlərin dəyişməsi, sözlər arasında əlaqə vasitələri və sözyaratma üsullarının bütöv bir sistem halında olmasındadır. Böyük alim Azərbaycan dilli feillərin təkcə müstəqil şəkildə deyil, həm də köməkçi mövqedən çıxış etməklə ərəb və fars sözləri ilə leksik-sintaktik vahidlər yaradaraq “müfəsil olmaq”, “batil olmaq”, “faş qılmaq”, “şərə düşmək”, “faş etmək”, “bədnam eyləmək” kimi dil vahidləri haqqında son dərəcə mükəmməl və yerində deyilmiş fikirləri ilə insanı heyran edir: “Gəlmə sözlərin milli feil qoynuna bu qədər mehrbancasına qısıla bilməsi ancaq müəyyən inkişafın nəticəsində ola bilərdi, ilk mərhələdə, başlanğıcda bu qədər təbii görünə bilməzdi”³. Buradakı dil vahidləri haqqında “mehribancasına qısıla bilmək” sözləri elmi üsluba bədii dil elementlərinin keçməsi faktı kimi çox möhtəşəm səslənir.

Y.Seyidov İ.Nəsiminin dili ilə bağlı araşdırmasında şeirin tələblərinə baxmayaraq, çox möhkəm və qaydalı söz sırasını görür, bu faktın yalnız Nəsimi dilini deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbi dilini səviyyələndirdiyini düşünür və həmin fikri xarakterik dil materialları ilə əsaslandırır. Alimin Nəsiminin dili haqqındakı fikirləri ədəbi dilin

¹ Y.Seyidov. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı: Yazıçı, 1986, s. 215-216

² Y.Seyidov. Yenə orada, s. 216

³ Y.Seyidov. Yenə orada, s.217

təyinediciliyi baxımından da çox sanballıdır.

Bədii üslubda müxtəlif sənətkarların bir-birindən təsirlənməsi təbii hadisələrdən biridir və bu təsirin hansı şairdən qaynaqlanması onun sənətkarlıq səviyyəsinin yüksəkliyindən xəbər verir. Bu mənada Şah İsmayıl Xətai, Həbib, söz mülkünün sultanı Füzuli kimi böyük sənətkarların Nəsimi təsirindən qurtarmaması həmin məsələ ilə bağlıdır. Mütəxəssislər bu siyahıya M.P.Vaqif də daxil edirlər. Burada, sözsüz ki, əsas rol söz oynayır. Sözü yaratdığı təsir heç bir təsirlə müqayisə edilə bilməz. Yəqin ki, buna görə söz yaşayışın bünövrəsi, dünyanın başlanğıcı hesab edilmişdir. Nəsiminin dili ilə bağlı Y.Seyidovun araşdırması təsdiqlədi ki, şairin dilindəki bir sıra leksik-qrammatik faktlar arxaikləşmə prosesinə məruz qalsa da, hətta bəzi qrammatik formalarda dəyişiklik özünü göstərsə də, XIV yüzillikdəki Azərbaycan ədəbi dilinə xas olan bir çox mühüm xüsusiyyətlər indi də mövcuddur. İ.Nəsimi özündən sonra böyük bir poetik yolun açılmasına imkan yaratmış və beləliklə də, ədəbi dilimizdə böyük bir inkişaf dövrü başlanmışdır. Müxtəlif tarixi mərhələrdə dilimiz Nəsimi dilinin təsirindən azad ola bilməmişdir. “Bu mərhələnin əzəməti, meydana gətirdiyi yeni ədəbi dil qolları, ədəbi dilin formalaşmasında poeziya dili ilə yanaşı, nəsr dilinin, elmi və publisistik üslubların təsiri müasir ədəbi dilimizlə Nəsimi dilinin əlaqəsini bir qədər solğun göstərsə də, bu əlaqəni aradan qaldıra bilməmişdir”¹.

“2.2. Professor Yusif Seyidov və XVI-XIX yüzilliklər Azərbaycan ədəbi dili məsələləri” yarım fəslində Xətai, Füzuli, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi, Vaqif, Vidadi, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi yaradıcılığında bədii dil məsələləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, Y.Seyidov XVI əsr Azərbaycan şeirində söz sənətkarlarının dilə münasibətini böyük söz ustası Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı timsalında dərinlən tədqiq etmişdir. Maraqlıdır ki, görkəmli alim Y.Seyidov XIX əsr ədəbi dilimizin tarixini M.F.Axundzadə mərhələsi adlandıraraq yazmışdır: “M.F.Axundzadə ədəbiyyatımız tarixində böyük hadisədir. O, “Puşkinin ölümünə Şərq poeması” ilə poeziyamızda yeni ruhlu sənət əsəri yaratdı. “Təmsilat”ı ilə Azərbaycan dramaturiyasının təməlini atdı, “Aldanmış kəvakib” əsəri ilə ilk realistik povest janrının əsasını qoydu. “Bunlar M.F. Axundzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində böyük mövqe tutması üçün bəs edər”².

¹ Y.Seyidov. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı: Yazıçı, 1986, s. 218

² Y.Seyidov. Əsərləri, 15 cildə, IV c. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, s.50

Böyük mütəfəkkirin dilçilik irsi də filologiyamız, ədəbi düşüncə və ədəbi dilimiz üçün böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də professor Y.Seyidov Mirzə Fətəlinin dilçilik irsindəki dil məsələlərini aşağıdakı qruplara ayırır: 1. Üslub, nitq mədəniyyəti məsələləri. 2. Lügət tərkibi və istilah məsələləri. 3. İmla, orfoqrafiya məsələləri. 4. Ayrı-ayrı dillər haqqında. 5. Tərcümə məsələləri. 6. Əlifba, yazı problemləri.

Y.Seyidov bu bölgədə böyük Mirzə Fətəlinin dilçilik görüşlərinin ana xətlərinin əsas prinsiplərini tezislər şəklində maddə-maddə sıralamışdır. Onu da qeyd edək ki, müəllifin maddələrlə göstərdiyi məsələlərin hər biri Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Müəllif yeni əlifba uğrunda mübarizənin islam dünyasında bayraqdarı olan böyük mütəfəkkirin yazı islahatı ilə bağlı fəaliyyətini ətraflı şəkildə tədqiq etmişdir.

Prof. Y.Seyidov bu 6 bölmədən ibarət olan dil məsələləri üzərində müfəssəl şəkildə tədqiqat aparmış, böyük sənətkarın ədəbi dilimizin inkişafı tarixində rolunu və yerini dəqiq müəyyən etmişdir.

Bildiyimiz kimi, xalqımızın ictimai fikir tarixində XX əsrin ilk 20 ili qısa olmasına baxmayaraq problemlərlə, ziddiyyətlərlə dolu bir dövr olmuşdur. Belə ki, “XX əsrin ictimai-siyasi həyatı, ideoloji mübarizələri, ədəbi cərəyanlar və s. dil məsələlərinə baxışları da müxtəlifləşdirmiş və bu sahədə də özünəməxsus mübarizə cəbhələri yaranmışdı. Mübahisələr və ziddiyyətlər daha çox ədəbi dil məsələsi ilə əlaqədar idi”¹. Bu mübarizənin gedişi zamanı müasir ədəbi dilimizin ilkin qanun-qaydaları formalaşmışdır.

Prof. Y.Seyidov XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi proseslərdən, yazıçı və şairlərin yaradıcılığında dil məsələlərindən bəhs edərkən C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyov, Abdulla Şaiq, S.S.Axundov, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.Möcüz, Abbas Səhhət, M.Hadi, Y.Çəmənəminli, S.M.Qənizadə, Ö.F.Nemanzadə və F.Köçərli yaradıcılığından geniş şəkildə bəhs etmiş, dil düşüncələrini təhlil etmişdir. Bu ədəbi qüvvələr XX əsrin əvvəllərində dil məsələsində milli mövqedə dayanırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə ana dilinin saflığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizədə böyük satira ustası C.Məmmədquluzadənin, onun “Molla Nəsrəddin” jurnalı və molla nəsrəddinçilərin xüsusi rolu olmuşdur. Ona görə də prof. Y.Seyidov əsərdə yazıçı və dil problemi ilə əlaqədar C.Məmmədquluzadənin bədii və publisistik irsinin öyrənilməsinə geniş yer ayırmışdır. “Ümumən

¹ Y.Seyidov. Əsərləri, 15 cildə, IV c. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, s.50

Azərbaycan ədəbi dili bütün inkişafı boyu heç bir vaxt öz ümumxalq əsasında ayrılmamışdır. Ədəbi dilimizin bu əsasda inkişafında, onun ümumxalq zəmininə daha möhkəm bağlanması C.Məmmədquluzadənin rolu xüsusilə nəzəri cəlb edir. Əgər Füzuli Azərbaycan dilinin tükənməz imkanlara malik olduğunu müəyyənləşdirmiş, onun sənət qüdrətini kəşf etmiş, onu klassik şeir dili səviyyəsinə qaldırmışsa, Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi dil ilə danışmaq dili arasındakı səddi aradan qaldırmış, ümumxalq danışmaq dilini az qala ədəbi dil səviyyəsinə yüksəltmiş, sadə və lakonik xalq ifadələrinin geniş şəkildə sənət dilinə daxil olmasına, ədəbi dildə yer tutmasına yol açmış, ədəbi dilin lüğət tərkibinin saflaşmasına güclü təsir göstərmiş, yeni ruhda inkişafında görkəmli rol oynamışdır¹.

Y.Seyidovun qeyd etdiyi kimi, Cəlil Məmmədquluzadənin nəşri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalı ədəbi dilimizin inkişafı tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu baxımdan elə birinci nömrədə dil məsələsinin qoyulması təsadüfi deyildi: “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! ...Mən bilirəm ki, türk dili danışmaq eybdir və şəxsin elminin azlığına dələlət edir, amma hərdən bir keçmiş günləri yad etmək lazımdır”. “Molla Nəsrəddin”də dil probleminin aktualıq kəsb etməsi təsadüfi deyildi. Bu, zamanın, dövrün tələbi idi.

Dissertasiyanın III fəslə “**Prof. Y.Seyidov və XX əsr Azərbaycan ədəbi dili məsələləri**” adlanır. Bu fəsil iki yarım fəslə ayrılır: “3.1. Prof. Y.Seyidov və XX əsr Azərbaycan şeirində ədəbi dil məsələləri” yarım fəslində həmin dövrün H.Cavid, M.Müşfiq, S.Rüstəm, Ə.Vahid, O.Sarıvəlli, M.Rahim, İslam Səfərli, M.Araz, B.Azəroğlu, B.Vahabzadə və s. şairlərinin bədii dil haqqında fikirləri saf-çürük edilmiş, həmin yarım fəsil ikiyarımbağlıya ayrılmış, R.Rza və S.Vurgun yaradıcılığında bədii dil məsələləri ayrıca araşdırılmışdır. “Sözün şöhrəti” monoqrafiyasında müəllif XX əsrin I yarısında Azərbaycan pədəziyasında R.Rza yaradıcılığına nəzər saldıqdan sonra böyük sənətkarın dilimizin qorunub inkişaf etdirilməsi, termin və bədii ifadə yaradıcılığı məsələlərində R.Rzanın rolu haqqında geniş tədqiqat aparmışdır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, R.Rza bütün yaradıcılığı boyu bu və ya digər mənada, sözə münasibətini bildirmişdir. R.Rzanın fikrincə, söz ümumən incədir, gözəldir, mənəlidir, qüvvətlidir. Lakin ondan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etmək olar; onu müsbət qüvvəyə də, mənfi qüvvəyə də çevirmək mümkündür; söz xoş əhvalruhiyyə də yarada bilər; səadət, xoşbəxtlik gətirər. R.Rza dilin xalqın milli

¹ Y.Seyidov. Əsərləri, 15 cildə, IV c. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, s. 111

varlığı, onun əzmi və iradəsi olduğunu göstərərək yazır: “Azərbaycan xalqı həyat təcrübələrindən müdrikləşərək, mübarizələrdə bərkiyərək, öz işıqlı ideyaları uğrunda çarpışaraq şərəfli bir yol keçmişdir. Bu yolda onun ahəngdar, hər cür mənanı verməyə qadir olan dili inkişaf etmiş və neçə-neçə ölməz bədii əsərlərin canı olmuşdur. Bu dilin dövlət dili kimi Azərbaycan torpaqlarının hər tərəfində geniş işlənməsi təbii haldır”¹.

Bu yarım-fəsildə S.Vurğun yaradıcılığında dil problemi də geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Məlumdur ki, Y.Seyidov “Sözün şöhrəti” adlı əsərində yuxarıda göstəriləni kimi, XX əsrin 30-cu illərindən etibarən yüksələn Azərbaycan poeziyasını ümumiləşdirilmiş şəkildə nəzərdən keçirmiş, diqqəti cəlb edən ədəbi dil məsələlərinin tədqiqinə xüsusi yer vermişdir. Alim bu kitabda Səməd Vurğun yaradıcılığında dil məsələlərinin öyrənilməsinə geniş yer vermiş, şairin ədəbi dil, yazıçı və dil, Azərbaycan dili və onun yazı məsələləri haqqında fikirlərini araşdırmışdır. Amma tədqiqatçı bu araşdırmanı kifayət hesab etməyərək sonralar böyük Səməd Vurğun poeziyası, oradakı dil məsələləri haqqında təxminən 250 səhifədən ibarət olan “Şairin dərdi” adlı əsərini qələmə almışdır. Bu əsərin əvvəlində Y.Seyidovun S.Vurğun haqqında aşağıdakı cümləsi şairə verilən dəyərdən başqa, həm də araşdırmanın nəticəsi kimi səslənir: “S.Vurğun Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında misilsiz rol oynamışdır”². Doğrudan da, heca vəznindəki böyük poemaları ilə şair dilimizin axarına, şirinliyinə, məzmunca zənginləşməsinə, poetik dilimizin bədii cəhətdən dolğunlaşmasına xidmət etmişdir. Bundan başqa, onun dram əsərlərini də bu baxımdan qiymətləndirmək zəruridir. Məlumdur ki, dilimizin sözləri bədiilik qaynağıdır. “Adi sözlər gözlənilməz üslubi rənglərə malik olur. Bədiiliyin əsas cəhəti sözün obrazlı mahiyyətini üzə çıxarmaqdır. Bəzən elə məqamlarla qarşılaşırıq ki, sözün ilk dəfə səslənməsi təəssüratı yaranır. Söz tapıntıları obrazlılığı canlandırır. Sözseçmə bacarığı dilin poetikləşməsinə qüvvət verir. Poetik dilin ən böyük keyfiyyəti odur ki, o daim dəyişmə və zənginləşmə prosesində olur. Dilin canlılığı onun bədii keyfiyyətini artıran vasitələrdəndir. Bu mənada, Səməd Vurğun sözlərin bədii ləyaqət və keyfiyyətini artıran söz ustalarındandır”³. Bu kimi gerçəkliklər Y.Seyidovun da qələmindən yayınmamışdır. Lakin o, bunu təəssüf hissi ilə

¹ Y.Seyidov. Əsərləri. 15 cildə, VIII c. Bakı: Bakı Universiteti, 2010, s.167

² Y.Seyidov. Ey ulu dünya, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, s. 32

³ A.M.Bayramov, Z.A.Məhərrəmov, M.T. İsgəndərzadə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı: Ulu, 2015, s.143-144

qeyd etmişdir ki, "...hələ Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı S.Vurğun sənətinin sirlərini açma bilməmişdir"¹. Bu fikirlə Y.Seyidov mövzu ilə bağlı yeni araşdırmaların zəruriliyini əsaslandırmışdır.

III fəslin ikinci yarım fəslə "Prof. Y.Seyidov və XX Azərbaycan nəsrində ədəbi dil məsələləri" adlanır. Üç bənddən ibarət bu yarım fəsilə XX əsr Azərbaycan nəsrində ədəbi dil məsələlərinin qoyuluşu və ümumiyyətlə, yazıçı və ədəbi dil məsələsi haqqında məlumat verildikdən sonra o dövrün görgəmli söz ustalarından M.İbrahimov, M.Cəlal və Elçin yaradıcılığında ədəbi dil məsələləri ayrıca tədqiq olunur.

Azərbaycanın zəngin filoloji fikir dünyası ömrü boyu prof. Y.Seyidovu özünə cəlb etmiş, alim bu aspektdə bir-birindən maraqlı, elmi dəyəri ilə seçilən əsərlər yazmışdır. Bu əsərlərdən biri də xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov haqqındadır. Onun hələ 1987-ci ildə yazılmış "**Mirzə İbrahimov**" adlı məqaləsi bu baxımdan səciyyəvidir².

Məqələdə M.İbrahimovun dilçilik mülahizələrinin irəli sürülməsindən xeyli zaman keçməsinə baxmayaraq, onların öz aktuallığını qoruması, elmi-nəzəri əsaslara malik olması ilə yanaşı, onların həm də müxtəlif problemlərin həll edilməsində mühüm əhəmiyyəti də qeyd edilmişdir.

Göstərilən məqələdən başqa, Y.Seyidovun "**Mirzə İbrahimov**" adlı böyük bir araşdırması da vardır³. Bu araşdırmada yazıçının əsərlərinin dilindən deyil, onun dil haqqındakı mülahizələrindən bəhs edilir, onlar sistemli şəkildə öyrənilir.

Araşdırmada müəllif yazıçının sözlə bağlı görüşlərinin əsərlərində praktik şəkildə ifadə olunmasını önəmli məsələlərdən biri kimi vurğulamışdır.

Y.Seyidov akademik Mirzə İbrahimovla əlaqəli araşdırmasının "Bədii söz. Bədii dil" adlı bölməsində yazıçının sözlə bağlı elmi-fəlsəfi fikirlərini xırdalayır, mövzu ilə bağlı yazıçının əsərlərini saf-çürük edir. Y.Seyidov bədii dil və söz məsələsinə bu müstəvidə yanaşır və Mirzə İbrahimovun ədəbi-bədii dilə aid mülahizələrini konkret faktlar və Azərbaycan bədii dili materialları işığında incələyir. Y.Seyidov bu məsələdə yazıçının əsərlərini ən qiymətli qaynaq hesab edir: "Mirzə İbrahimovun bədii söz və bədii dil haqqındakı fikirləri, ümumən dil, ədəbi-

¹ Y.Seyidov. Ey ulu dünya, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, s. 32

² Y.Seyidov. Yenə orada, s.184-190

³ Y.Seyidov. Əsərləri, 15 cildə, VI c. Bakı Universiteti, 2007, s. 42-329

bədii dil, ana dili, əcnəbi dillər haqqındakı mülahizələri onun ayrı-ayrı sənətkarlar haqqında yazdığı məqalə və kitablarda daha konkret ifadəsini tapmışdır. Əfzələddin Xaqanidən və Nizami Gəncəvidən başlamış indiyə qədər kim haqqında yazmışsa, yeri gəldikcə dil problemlərinə həmişə yer saxlamış, bəzən bu problemləri lap ön plana çəkmişdir”¹. Y.Seyidov Mirzə İbrahimovun bu problemlərə iki bucaqdan yanaşdığını göstərir və iki mövzunun yazıçını daha çox cəlb etdiyini göstərir:

1. Ədəbi simaların əsərlərində dil-üslub xüsusiyyətləri.

2. Ədəbi simaların dil haqqında mülahizələri.

Müəllif hər iki problemin Mirzə İbrahimovun qələmində vəhdətdə olduğunu vurğulayaraq, yazıçının bədii dildə ənənə və müasirlik probleminə baxışlarına da müəyyən qədər yer vermişdir. Tədqiqatda diqqəti çəkən məsələlərdən biri nitq mədəniyyəti problemləridir. Mirzə İbrahimovun bu problemə bağlı baxışlarının elmi-nəzəri təhlili yazıçının qələmindən çıxan “Gəlin gözəl danışmaq” başlığı altında verilmişdir.

Azərbaycan nəsrində böyük söz ustası Mir Cəlalın özünəməxsus mövqeyi vardır. Mir Cəlalın filoloji bilik dairəsi o qədər genişdir ki, o, ədəbi axtarışlarında təkcə ədəbiyyatşünas kimi deyil, eyni zamanda dilçi mütəxəssis kimi çıxış edir, ümumən dilin, xüsusən bədii dilin ən incə məqamlarına diqqət yetirir. Bu cəhətdən əsərlərinin hamısı demək olar ki, dil haqqında fikirlərlə zəngindir. Məhz bu məziyyətlərini nəzərə alaraq Y.Seyidov görkəmli yazıçı-alim Mir Cəlalın yaradıcılığına dönə-dönə müraciət etmiş, onun haqqında ayrıca kitab, böyük sənətkarın yaradıcılığında ədəbi-bədii dil problemləri haqqında monoqrafiya nəşr etdirmişdir². Prof. Y.Seyidov Mir Cəlalın dilə münasibətində iki istiqaməti müəyyən etmişdir: 1. Yazıçı kimi sözdən, dildən istifadə yolu, istifadə üsulu. 2. Alim kimi söz və dil haqqında düşüncələri³.

Mir Cəlal bədii ədəbiyyatın əsas məziyyətlərindən olan dil sadəliyinə, qısa və aydınlığa öz zəngin yaradıcılığında xüsusi diqqət verirdi. Bunu mühüm məziyyət hesab edən Y.Seyidov ədibin yaradıcılığının tədqiqinə birinci növbədə hekayə janrındakı işindən başlamışdır. Tədqiqatçı görkəmli sənətkarın əsərin məzmununa uyğun ad seçmək qabiliyyətinə diqqəti yönəldir. Alim yazıçının bu baxımdan bir neçə hekayəsinin üzərində

¹ Y.Seyidov. Əsərləri, 15 cildə, VI c. Bakı Universiteti, 2007, s. 125

² Y.Seyidov. Mir Cəlal-100 (ədəbi-bədii dil problemləri), Bakı: Bakı Universiteti, 2008, 213 s.

³ Y.Seyidov. Ey ulu dünya, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, s. 420

dayanır: “İclas qurusu”. Alimin qeyd etdiyi kimi, əsərin adında olan sözlərin ikisi də anlaşılıq ləksik vahidlərdir: iclas, quru(su). Ancaq “İclas qurusu” ifadəsi indiyə kimi heç kəsin işlətmədiyi yeni orijinal addır. Müəllif bu şəxsi qısa olsun deyər “Quru” adı ilə çağırır. Bir sözlə, bu adam iclaslarda qurumuş və demək olar ki, adamlığını itirmişdir. “İclas qurusu” adı buradan meydana gəlmiş və bu hekayə üçün ondan uğurlu ad düşünmək dəqiq olmazdı. Bu adam ailə münasibətlərində də qurudur, hər şey üçün, protokol, anket, iclas görür. Qıza elçiliyə gələnlərə “Anket doldurun, yoxlayaq, baxaq”-deyir, arvadına “yoldaş Meyransa” deyir, qızının adını Məruzə qoymuşdur. Bu kimdir? O, iclas qurusudur.

“Kəmtərovlar ailəsi” də sadə, oxunaqlı dillə yazılmış kiçik, amma düzlu bir hekayənin adıdır. Mir Cəlalın qələminə məxsus olan bu fəmiyyə forması və onun ailə sözü ilə əmələ gətirdiyi birləşmənin əsər adı kimi istifadə olunma qəribəliyi haqqında söhbət gedən ailənin qəribəliyindən xəbər verir. Mir Cəlal sətiraltı ifadələrlə diqqəti ailənin mənəviyyət məsələsinə yönəldir. Pul qazanmaq üçün ər üç yerdə, arvad isə iki yerdə işləyir. Ər vaxt tapıb evə gələndə arvad işdə olur. Biri gələndə o biri yatmış olur. Bu, Mir Cəlalın təsvir etdiyi Kəmtərovlar ailəsindən bir fraqmentdir.

Mir Cəlalın hekayələrinin dilində və məzmununda olduğu kimi, adlarında da incə bir yumor duyulmaqdadır: “Göylər adamı”, “Xarici naxoşluq”, “Telefon dostum”, “Nazik məktub”, “Təzə toyun nəzakət qaydaları”, “Həkim Cinayətov”, “Mərkəz adamı” və s. Bu və bu kimi adların kinayəli mənasını hekayələri diqqətlə oxuduqdan sonra daha yaxşı başa düşmək olur.

Y.Seyidovun son dövr araşdırmalarında Elçinlə bağlı bir-birindən maraqlı əsərləri vardır. 2011-ci ildə o, “Elçinin önə çəkdiyi həqiqətlər” adlı məqaləsi ilə yazıçının “Sosrealizm bizə nə verdi?”, “Sovet dövrü ədəbiyyatı haqqında”, “Məsələnin qoyuluşuna dair” adlı silsilə məqalələrindəki fikirlərini təhlil süzgəcindən keçirmişdir (“Ədəbiyyat” qəzeti, 14 yanvar 2011, s. 1-3.). Həmin fikirlər 2012-ci ildə daha ətraflı şəkildə “Xalq yazıçısı Elçin” kitabının ikinci hissəsində verilmişdir¹. Müəllifin bu monoqrafiyası onun əsərlərinin XIII cildində də yer almışdır.

Monoqrafiya dörd hissədə ibarətfir: 1. “60-cılar” və Elçin. 2. Elçin “sosrealizm” haqqında. 3. Dil haqqında düşüncələri. 4. Pyesləri. Araşdırmanın “60-cılar” və Elçin” hissəsində yazıçının məqalələrindən danışılır, “60-cılar” sözü bir ədəbi termin kimi izah olunur, onun adı quru

¹ Y.Seyidov. Xalq yazıçısı Elçin. Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 2012, 324 s.

tarix mənasında deyil, yeni mənəvi ədəbi yol açan söz sənətkarları anlamında başa düşülməsini zəruriləşdirən yeni ideya və metodologiya əsasında ədəbiyyata yeni imza gətirənlər olması haqqında tutarlı elmi-nəzəri fikirlər bolluğu yaranır.

Y.Seyidovun “Xalq yazıçısı Elçin” kitabının üçüncü hissəsi Elçinin dil haqqında düşüncələrinə həsr edilmişdir. Dil məsələsi zaman-zaman ağıllı adamları düşündürən problemlərdən biri kimi müxtəlif dövrlərdə gündəmdə olan problemlərdəndir. Professor Y.Seyidov hələ “Yazıçı və dil” kitabında bu məsələyə öz alim mövqeyini bildirmişdir. Həmin kitabdakı fikirlərinə sadıq qalaraq “yazıçı-dil” müstəvisindəki mülahizələrini Elçinin bədii dili ilə bağlı araşdırmalarında davam etdirərək daha da zənginləşdirmişdir.

Y.Seyidov araşdırmada Elçinin yazıçıların dildən, sözdən istifadə bacarığı haqqında bütün elmi-nəzəri və publisistik fikirlərini sistemli şəkildə tədqiq edir, milliliyin və milli dilin ədəbin yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçdiyini göstərir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın əsas yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Prof. Y.Seyidov Azərbaycanda ilk dəfə olaraq “Azərbaycan dilində hər iki tərəfdən oxunanda eyni cür səslənən sözlər” məsələsini elmə gətirmiş və bu mövzuya münasibət bildirərək elmi-nəzəri əsər yazmışdır.

2. Azərbaycan dilçiliyində qrammatik təhlilləri bədii materiallar üzərində aparmağın əsasını prof. Y.Seyidov qoymuşdur. Ölkəmizdə linqvistik təhlillərin bədii əsərlər üzərində həyata keçirilməsi onun adı ilə bağlıdır.

3. Azərbaycanda ilk dəfə prof. Y.Seyidov üslubların birləşməsi problemindən danışmış və ədəbi dilin üslubları arasındakı yaxınlıqların birliyə səbəb olmasını əsaslandırmışdır.

4. Azərbaycanda “söz birləşmələri” mövzusunda ilk mükəmməl araşdırmanın müəllifi prof. Y.Seyidovdur.

5. Prof. Y.Seyidov Azərbaycanda ilk dəfə olaraq ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik problemlərini vəhdətə gətirən alimdir.

6. Azərbaycan ədəbi tənqidində S.Vurğun və H.Cavid müqayisəsinə tutarlı faktlarla son qoymaq vəzifəsini prof. Y.Seyidov layiqincə həyata keçirmişdir.

7. Prof. Y.Seyidov elmi əsərlərinə bitkin əsər xarakterli giriş verməkdə seçilən alimlərdəndir. Onun əsərlərinin girişi müstəqil əsər kimi

dəyərləndirilməyə layiqdir.

8. R.Rza, S.Vurğun, M.İbrahimov, Mir Cəlal və Elçin haqqında prof. Y.Seyidovun araşdırmaları məzmun dolğunluğu və məsələlərə incəliklə və hərtərəfli yanaşmaq və dərin təhlil baxımından bu mövzuda yazılan əsərlərin zirvəsində dayanır.

9. Prof. Y.Seyidovun əsərləri dərin elmi-nəzəri təhlilləri ilə səciyyələndiyi kimi, mövzu ilə bağlı yeni araşdırmalara da istiqamət vermişdir. Məsələn, “Nəsiminin əsərləri Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin tarixi abidəsi kimi” əsərində o, şairin dilindəki tərkiblərdən danışaraq diqqəti budaq cümlələrə çəkmiş və onların araşdırmalara layiqliyini əsaslandırmış, beləliklə də, yeni tədqiqatlara yol açmışdır.

10. Professor Yusif Seyidovun üslub xüsusiyyətlərindən biri də inadlı və düzgün, müqayisə və qarşılaşdırmalara əsaslanan təhlillərdən istifadədir. Məsələn, professor Yusif Seyidov Füzulinin bir beytdə verdiyi hökmü yetmişdən çox sözü əhatə edən bu bir cümlədə açmaq istəyir ki, bu alimin üslub keyfiyyəti ilə bağlı olaraq onun zəka dərinliyindən, elmi təfəkkürünün zənginliyindən xəbər verir.

11. Prof. Y.Seyidovun fərdi üslub xüsusiyyətlərindən biri də elmi yaradıcılıqda ədəbi dilin bədii və publisistik üslublarını birləşdirməsindən ibarətdir. Onun əsərlərinin çoxunda elmi, publisistik və bədii üslubun sintezi özünü göstərir.

12. Ölkəmizdə bədii ədəbiyyatı sistemli şəkildə dilçilik elminin obyektinə çevirmə sahəsində prof. Y.Seyidov yeganə dilçilərdəndir.

13. Prof. Y.Seyidov son dərəcə sadə və təvazökar alim olmuşdur. O, ədəbi prosesi ardıcıl izləyən və bu haqda öz sözünü deyən elm adamı kimi tanınsa da, ədəbi əsərlər haqqında yazdıqlarını mütəxəssis yazısı, ədəbiyyatşünas sözü hesab etməyib. Halbuki bədii ədəbiyyat örnəkləri ilə bağlı bütün əsərlərini o, ədəbiyyatşünas peşəkarlığı ilə yazmışdır. Nəhayət, prof. Y.Seyidov həm böyük dilçi, həm də böyük ədəbiyyatşünas, ümumiyyətlə, böyük alim idi.

Tədqiqatın başlıca müddəa və nəticələri aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Prof. Y.Seyidovun tədqiqatlarında Mir Cəlalin dil məsələləri // Axtarışlar, 2015, cild 5, №1, s.102-108

2. Y.Seyidov ve Azərbaycan edebi dili tarihi (prof. Demirçizade örneği) // Erzurum Atatürk Üniversitesi Türkiyat araştırmaları dergisi, 2016, № 57, s.1567-1579

3. Y.Seyidov xalq yazıçısı Elçin və dil məsələləri haqqında // Axtarışlar, 2016, №4, s.108-115
4. M.Cəfərin dilçilik görüşləri Y.Seyidovun araşdırmalarında // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, 2017, № 4, s. 264-267
5. Y.Seyidov prof. S.Cəfərovun dilçilik görüşləri haqqında //“Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri, 2017, № 5 (86) , s. 205-211
6. Naxçıvan elmi-ədəbi mühiti prof. Y.Seyidovun araşdırmalarında // Filologiya məsələləri, №12, 2017, s. 332-338
7. Professor Y.Seyidov M.İbrahimovun yaradıcılığında dil məsələləri haqqında // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2017, №3, s.193-199
8. Prof. Y.Seyidov. S.Vurğun yaradıcılığı haqqında // Axtarışlar, 2018, №2, s.100-103
9. Prof. Y.Seyidov və dil məsələləri // Filologiya məsələləri, 2018, №7, s.141-146
10. Nəsimi və dil məsələləri professor Y.Seyidovun araşdırmalarında // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, №3(çapda)
11. Heydər Əliyevin milli dil siyasəti prof. Y.Seyidovun araşdırmalarında // Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın materialları, Naxçıvan, “Qeyrət” nəşriyyatı, 2018 (çapda)

**Лингвистические взгляды профессора Юсиф Сеидова
(Вопросы литературного языка)**

РЕЗЮМЕ

Представленная к защите диссертационная работа посвящена к проблемам язык и писателя в научной деятельности одного из крупнейших представителей Азербайджанского языкознания профессора Юсиф Сеидова.

Исследовательская работа состоит из введения, трех глав, выводов и списка использованной литературы.

В вводной части диссертации обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи исследования, указываются научная новизна, определяются теоретическая и практическая значения и научные положения, внесенные к защите, даются сведения о методах исследования, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава под названием «Общая панорама жизни и деятельности профессора Юсиф Сеидова» состоит из 2 подглав. В этой главе рассматриваются жизнь и творчесева выдающийся деятеля науки. Как известно, нучная деятельность профессора Ю.Сеидова представляется в 3 направлении: 1. Научные вопросы Азербайджанской грамматики. 2. Проблема язык и писателей. 3. Учебники.

Вторая глава под названием «Проф. Юсиф Сеидов и вопросы литературного языка XI –XIX вв. Азербайджанской литературы» состоит из 2 подглав. В этой главе ислледуются особенно вопросы литературного языка в творчества как Насими, Фузули, М.Ф.Ахундзаде, Дж.Мамедкулизаде и другие .

Третья глава под названием «Проф. Ю.Сеидов и вопросы литературного языка Азербайджанской литературы XX века» состоит из 2 подглав. В этой главе рассматриваюся вопросы литературного языка как в поэзии, так и прозе нашей литературы указанного столетия. В этой главе исследуются проблема язык и писателей в примере художественной творчестве видных представителей как Р.Рза, С.Вургун, М.Ибрагимов, Мир Джалал и Елчин.

В заключительной части диссертации обобщаются научные выводы достигнутые в процессе исследования.

Alia Abulfaz gizi Musaeva
Linguistic views of Professor Yusif Seyidov
(literary language issues)

Summary

The dissertation presented to the defense is devoted to the research of the writer and the language problem in the scientific creativity of Professor Yusif Seyidov, one of the prominent representatives of Azerbaijani linguistics. The dissertation consists of the introduction, three chapters, the conclusion and the list of used literature.

In the introduction part of the dissertation the relevance of the subject is justified, the goals and objectives of the research are determined, the scientific novelty is defined, theoretical and practical significance, the scientific provisions presented for defense are shown, the research methods, the approbation and the structure of the dissertation are dealt with.

The first semichapter entitled "General view of Professor Y. Seyidov's life and creativity" consists of two semi-chapters. This chapter considers the life and creativity of the prominent scientist. As it is known, Professor Y. Seyidov's scientific activity covers the following three aspects: 1. Scientific Problems of the Azerbaijani Grammar, 2. The problem of the writer and the language, 3. Textbooks.

The second chapter of the dissertation is called "Professor Y. Seyidov and literary language issues in the literature of Azerbaijan in the XI-XIX centuries" and consists of 2 semi-chapters. This chapter investigates literary language issues, especially in the creativity of Nasimi, Fuzuli, M.F. Akhundzadeh, J. Mammadguluzadeh, etc.

The third chapter of the dissertation entitled "Professor Y. Seyidov and literary language issues in the literature of Azerbaijan in the XX century" consists of 2 semi-chapters. This chapter analyzes literary language issues both in poetry and prose literature in the creativity of the scientist in this century. In this chapter, the writer and language problem is studied in the example of artistic creativity of prominent word masters, like R. Rza, S. Vurgun, M. Ibrahimov, Mir Jalal and Elchin.

The "Conclusion" of the dissertation summarizes the scientific findings obtained in the research process.

Çapa imzalanmışdır: 12.07.2018
Formatı: 60x90, 16/1, “Tayms” qarnituru
Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi: 1.3 ç/v.
Sifariş № 534. Tiraj: 100 nüsxə

Naхçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

АЛИЯ АБУЛЬФАЗ КЫЗЫ МУСАЕВА

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ПРОФЕССОРА ЮСИФ
СЕИДОВА
(ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА)**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

НАХЧЫВАН - 2018